

KUTADGU BİLİĞ’DE KOMUTAN VE ORDUNUN NİTELİKLERİ

The Commander And Army’s Features In the Kutadgu Bilig

Dr. Bedri SARICA*

ÖZ

Kutadgu Bilig eski Türk devlet yapısı hakkında bilgi veren kaynaklardan birisidir. Türk ordu terimleri çok eski tarihlere kadar gider. Yûsuf Has Hâcib eserinde kâmil insanı ortaya koymak ister. Bu kitap; iyi bir hükümdarın, iyi bir vezirin ve komutanın nasıl olması gerektiğini anlatır. Ordu komutanlığı önemli bir mevkidir. Bu makalede bir ordunun ve onun komutanının iyi ve kötü özellikleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, ordu komutanının nitelikleri, Türk ordusu

ABSTRACT

Kutadgu Bilig is one of the sources of Turkic language which informs us concerning the old Turkish state system. Turkish army terms go to old ages. Yûsuf Has Hâcib wants to explain about ideal characters of perfect human. He narrates perfect king, vizier, commander etc. Commander of an army is very important status. This paper aims to explain expressions of army and its commander’s good and bad special features by Qarakhanid Turkish in the 11th century.

Keywords: Kutadgu Bilig, commander and army’s special features, Turkish army.

*“Kılıç teprer irken yağı tepremez”**

Sözcükler, kullanıldıkları yerde hayat bulur. Bir durumun anlatımında seçilen sözcükler üslup araştırmaları için önemlidir. Durum anlatımlarında kültürel yapı, inaçların, yaşama tarzının dünyaya bakış tarzının çeşitli etkileri vardır. Günümüzde kullanageldiğimiz pek çok deyim ve ifade, geçmişteki bir hayat deneyiminin sonucudur. Konu tabanlı sözcük incelemeleri dil araştırmaları yanında halkbilim açısından da önemli bir yer elde etmektedir.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

** Reşit Rahmeti Arat: **Kutadgu Bilig**, TDK yay., 2144; Yazıda geçen rakamlar bilgilerin alındığı beyit numaralarını gösterir.

Bu yazıda Kutadgu Bilig'deki ordu ve komutan ile ilgili genel anlatımlar verilmiş, komutan ve orduyu niteleyen özellikler özgün kullanımları ve günümüzdeki karşılıklarıyla gösterilmiştir.

Türklerde Ordu

Eski Türklerde ordu, toplumun diğer kesimlerinden ayrı düşünilemeyecek bir kurumdur. Tarihe sahne olan pek çok savaşta millet tek vücut halinde savaşır, düşmanı def eder, ardından günlük hayatına döner. Hayvancılık ve az da olsa tarımla hayatını sürdüren, ancak olağanüstü bir durum söz konusu olduğunda son derece hareketli, disiplinli, gözü pek bu gücü yenebilmek, yalnızca bu şartlara uyum sağlayabilen başka bir güç tarafından mümkündür.¹

Türkler (Hunlar) çok erken zamanlarda koşum takımlarını, üzengi, eğer, ve dizgini keşfederek ata binmek ve ona hakim olmak sayesinde süratli bir nakil ve muharebe vasıtası elde etmişlerdi. Yine süvarilik için zarurî olan pantolon, deri kuşak ve potin de Türklerin icadıdır. Bütün bunlar askerlik sanatında bir devrimdi ve Türkleri hasımlarına karşı son derece üstün kılıyordu. Türkler asker millet olmanın bir gereği olarak çadır-hamam (*çerge*)'yi ve seyyar hastaneleri de icat ederek seferî durumlarda bunlardan geniş olarak istifade ediyorlardı. Hatta Bizanslılar hamam-ı seferiyi Türklerden almışlardı.²

Eski Türkler askere *çerig* veya *sü* derlerdi. *Ordu* veya *toy*, ordu karargahı veya kağanın oturduğu şehir -belki de saray- demektir. *Uruş* savaşı. *Yağı* düşman, *tıldağ* casustu.

Yine Çin kaynaklarında K ö k t ü r k l e r i n üst düzey yöneticileri 1. Ye-pou 2. Bout 3. Tik-kin 4. Souli-pat 5.To-toun-pat diye tasnif edilir. Bu görevlere miras yoluyla geçilir. Silah olarak ok yay, ıslıklı ok, zırh, mızrak, pala ve kılıç kullanırlar. Ata binmekte ve ok atmakta ustadırlar. Kemerlerinde girintili çıkıntılı süsler vardır. Bayrak direklerinin ucunda altından yapılaş bir kurt başı takarlar. Kralın çevresindeki fedailere *fou-li* (=böri/büri) denir ki anlamı kurttur. Saldırmak için genellikle ayın dolunay burcuna girmesini beklerler.³

¹ Vilh. Thomsen : **Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü- İlk Bildiri- Çözülmüş Orhon Yazıtları**, Ç. Vedat Köken, TDK yay. Ankara 1993, s. 67.

² Osman Turan: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi**, c. I, Turan yay. İstanbul 1969, s. 113.

³ Türklerde kurt'un (böri) efsanevî yeri vardır. Köktürk yazıtlarında "T e n g r i k ü ç b i r t ü k ü ç ü n k a n g ı m s ü s i b ö r i t e g e r m i ş , y a g ı s ı k o y n t e g e r m i ş " denilerek Türk ordusu k u r t ' a , düşmanları k o y u n ' a benzetilmiştir. (Kültigin Yazıtı, Doğu Cephesi)

Karahanlılarda ordunun Selçuklularda olduğu gibi *saray muhafızları, hassa ordusu, hanedan mensuplarıyla valilerin ve diğer devlet adamlarının kuvvetleri, devlete bağlı Türk teşekküllerine mensup kuvvetler* olmak üzere dört ana unsurdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Saray muhafızlarından gece nöbet tutanlarına *yatgâk*, gündüz görev yapana *turgâk*, sefer halinde ordunun önünden giden kuvvetlere *yezek* bunun da önünde giden öncü keşif koluna *yelim*, geceleyin düşman gözcülerini yakalamakla görevli birliğe *tutgâk*, ordunun konakladığı yere *han toyı*, ordugah nöbetçisine *sakçı*, parolaya *im*, düşmanı ansızın basan kuvvete *basımçı* denilmekteydi.⁴

Kutadgu Bilig, hikmet ve erdemi esas alarak bir devletin en iyi nasıl idare edilebileceğinin yöntem ve yollarını gösterir. Bu itibarla Türk edebiyatının ilk siyasetnamesidir. Eserde bilgi, akıl, devlet, erdem, adalet, dil, anlayış gibi çeşitli hususlar zamanın ahlakî kaynaklarından beslenmek suretiyle ortaya konulur.

Beg, vezir, sü başlar, kapuğ başlar, uluğ hâcib, bitigçi, ılımğa, ağıçı, idişçi, aş başçı, tapuğçı gibi devletin çeşitli kademelerinde görev yapan kişilerin nasıl olması gerektiği üzerinde durulur, bu konularda hükümdara bilgiler, öğütler verilir.

Eserin kaleme alındığı dönem ve şartları bugüne göre oldukça farklı olmasına karşılık evrensel denilebilecek birçok uyarı tekrar dikkate alınmalıdır.

Yûsuf Has Hâcib 2265-2268 beyitleri arasında Küntogdı Ögdülmiş'e "**sü başlar**"ın yani komutanın nasıl olması gerektiğini sorar:

*maña aygıl emdi sü başlar kişi
negü teg kerek kılsa begler işi (2266)
süsin başlasa hem işin işlese
işin başka iltse haña tuşmasa (2267)
ayu bir maña sen kıyusu tarar
çerigin söküp ol yağısın tarar (2268)*

⁴Reşat Genç :“Karahanlılar” **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ yay. İstanbul 1990, s.176-179.

2269-2429 beyitleri arasında Ö g d ü l m i ş hükümdara kumandanın nasıl olması gerektiğini anlatır. Ancak eserin birçok yerinde askere veya komutana atıflar vardır.

Ögdülmüş devlet için iki unsuru burada dikkate alır: Birincisi vezirlik, ikincisi ordu komutanlığıdır. Birisi kalem, diğeri kılıç tutar:

vezir bir ikinci sü başlar 'alem

birisi kılıç tuttu biri kalem (2418)

Osmanlıdaki *k a l e m i y e* ve *s e y f i y e* sınıflarının bizdeki ilk ifadesini belki de Y ū s u f H a s H â c i b ortaya koymuştur. Memleketin nizamını ve dizginini bu ikisi elinde tutar. Bu ikisi el ele verdiği zaman onu kimse koparamaz. (2419) Bu yüzden kılıç ve kalem ehli kişilerin çok iyi seçilmesi gerekir. (2420) Bunların yetersizliği ve isyankârlığı memlekete çok zarar getirir. (2421) Memleket kılıç ile alınır, ancak kalem ile yani bilimle ayakta durur:

kılıç birle alsa bolur terk ilig

kalem bolmağınça basumaz elig (2426)

Kutadgu B i l i g ' d e iki idealizm söz konusudur: Birincisi aşağı yukarı her kişide olması gereken ahlakî değerler, ikincisi göreve göre değişebilen veya öne çıkabilen kimi karakterler. Buna göre “s ü b a ş l a r ” diye anlatılan komutanların nispeten göreve mahsus özelliklerini inceleyelim:

Uyanıklık (sağlık, oduğluk):

Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir: birisi ihtiyat (sağlık), ikincisi kanundur.

iki neş turur ilke bağı beki

biri sağlık ol bir törü il köki (2015)

Asker uyanık olmalı ki düşmanını vurabilsin.

negü tir eşitgil yağıçı kür er

bu sağlık bile öz yağısın urar (2019)

Düşmanın boynunu kırmak istersen, gözünü, kulağını tetikte bulundurmalısın.

yağı boynı yençmek tiler erse sen

kulağ köz kerek sağ kılıp tursa sen (2025)

Bu uyanıklıkla beyler düşmanı atletti:

bu saıklık bile sançtı begler yağı (2026)

Bu iş için seçkin insan lazımdır; ihmalkârlık yüzünden töhmet altında kalmaması için o çok ihtiyatlı ve uyanık olmalıdır. (2273)

Kılıç kımıldadığı müddetçe düşman kımıldayamaz Kılıç kına girdiğinde bey rahat görmez:

kıılıç teprer erken yağı tepremez

kıılıç kınka kirese beg inçlik yimez (2144)

Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı, gözünü kaya kuzgunu gibi uzaklara çevirmelidir. (2313)

Ordu kumandanı düşmanla karşılaşınca gece-gündüz uyanık olmalı (2331)

Harpte kim ihtiyatlı olursa o muvaffak olur. (2353,2357)

Uyanık beyin askeri, ejderha kumandasında aslana binmiş kılıç kamçılı orduya benzer. (2354)

Yiğitlik, cesaret (alp, kür, yüreklig, ersiglik)

Komutan maiyetine her bakımdan örnek olmalıdır. Kendisinde bulunabilecek kötü bir özellik astlarına onulmaz derecelerde yansiyabilir. Cesur, gözü pek korkusuz bir komutan, astları korkak bile olsa onları iyi yönde etkileyebilir:

Korkak askerin cesaret alması için kumandanın kahraman ve cesur olması gerekir:

sü başlar eren kür yüreklig kerek

yüreksiz er at alsa andın yürek (2044)

Aslan köpeklere baş olursa, köpeklerin her biri kendi karşısındakilere aslan kesilir. (2047) Eğer aslanlara köpek baş olursa, o aslanların hepsi köpek gibi olur. (2048)

Savaşta korkak kimselere gerek yoktur, korkaklar kadınlara benzerler:

yağıda kereksiz yüreksiz kişi

yüreksiz kişi ol tişiler işi (2283)

Korkak kimseler orduyu bozarlar, ordu bozulursa askerler birbirlerini ifsat ederler:

yüreksiz kişiler çerig artatur

çerig artasa er erig artatur (2284)

Halbuki zamanı gelince herkes ölecektir. Ölümden kurtuluş olmadığına göre korkmanın yararı yoktur:

ayıklıg turur bu ölüm belgülig

ödi kelmeginçe er ölmez külüg (2286)

Bu işe (komutanlığa) çok çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam gereklidir. Orduya kumanda, askeri idare etmek ve düşmanı kırmak çok büyük bir iştir. (2271, 2272)

Ölümü hatırına getirmeyerek düşmanını vuran, yaman ve pek yürekli adam ne der dinle: Anadan doğan hiç kimse ecelsiz ölmez; düşmanını görünce ne korkarsın? (2287, 2288) Düşmana yalın hücum et, erkekler gibi vuruş. (2289) Cesur dediğin haysiyet sahibi olur. Haysiyetli insan ölürken vuruşarak ölür. (2293) Dayan, düşmana hiç bir surette arka verme, düşmanı vur veya vuruşarak orada öl! (2378)

Gelin kızların gerdek gecesi (küden tünleri) ile yiğitlerin savaş günü (çerig künleri) arasında bağlantı kurar:

kelin kız sevinci küden tünleri

kür alp er küwençi çerig künleri (2380)

Kahraman yiğit düşmanı görünce tozu dumanı katar, her yere o atılır, başkasına sıra gelmez, (2383)

Savaş meydanlarında bir kişinin başkalarından daha fazla artuları olmalıdır. Yûsuf Has Hâcib, bu özellikleri değişik hayvanların öne çıkan özelliklerine bakarak anlatır:

Onun yüreği savaşta aslan yüreği gibi, dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır. (2310) Domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı, yaban sığırı gibi kinci, (2211) kırmızı tilki gibi hilekar, deve aygırı gibi kin ve oç gütmeli. (2212)

Orduları delip geçmek için sebatlı (titimlig) olmalı, askeri coşturmak için de kesin kararlı olmalı:

*titimlig kerek hem topulsa çerig
yitilik kerek keğ komutsa erig (2328)*

Cömertlik (aıklık):

Cömert,, sofrası açık olmalı. (2274, 2275), silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı, böyle olursa onun etrafına mert yiğitler toplanır ve tatlı canlarını feda ederler. (2280, 2281) Sen altınını, gümüşünü ve malını dağıt, sen ne kadar som altınını verirsen onlar da o kadar canlarından fedakârlık ederler:

*sen altun kümüşni ülegil neñiñ
yuluğ kılğa cānın saw altun teñiñ (2411)
Büyüklük istersen yiyecek ve içecek dağıt.
uluğluk tilese aş içgü üle
uzun yaş tilese bulur aş bile (2322)
...hiç kimse hasisin etrafında toplanmaz:
sarañka yumutmaz kişi alğu yañ (2325)*

Harp hilelerini bilmek (al/hile):

Savaş hile ve yanıltma sanattır. Yûsuf Has Hâcib savaş hilelerini anlatırken bugün de kullandığımız kurnaz tilki benzetmesinden yararlanmışır:

*yana alçı bolsa kızıl tilkü teg (2312)
Hile ve kurnazlık yollarını bilmeli, çaresini bulan kişiye aslan bile baş eğer:
bu törtünç kerek alçı hile bilir
bu hile bilir erke arslan ulır (2327)*

Mal biriktirmemek (neñ irkmemek, kümüş tirmemek):

Onun bütün işi askerliktir. Aklını askerlikten başka şeylere vermemelidir. Kendisine bir at, giyim ve silah ayırması kâfidir (2277), çoluk-çocuk ve karım diye mal toplamamalı veya mülk ve bağ-bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalıdır:

*oğul kız kişim tip neñin irkmese
ya yir suw bağım tip kümüş tirmese (2278)*

Alçak gönüllülük (çoğkı köñül, köñli alçaq), yumuşak tabiatlılık (kılnçı oñay):

Bu konu yalnız insanî bir kıymet hükmü olarak değil, halkın ve maiyetin komutanı sevmesi kendisine bağlanması için en iyi bir yol gibi kabul edilir. Yüzyılımızda ortaya çıkan “halkla ilişkiler” olgusunu biz belki de ilk defa olarak Kutadgu Bilig’den öğreniyoruz:

Komutan iyi tabiatlı ve alçak gönüllü (çoğkı köñül) olmalıdır, böylelikle kendisini halka sevdirebilir:

kılnçı oñay bolsa çoğkı köñül

budunğa sevitür özin bu yañ ol (2294)

Alçak gönüllü kimse insanların kalbini kendisine ısındırır. Kötü dilli ve hiddetli kimseler, insanları kendisinden uzaklaştırırlar:

isitür kişi köñlin alçaq kişi

yıratur erenig tili il buşı (2295)

Gurur (küwezlik) faydasızdır, o insanları kendisinden soğutur, alçak gönüllük insanı yüceltir:

küwezlik asıgsız köñül tımlıtur

köñül çoğkı bolsa kişig yoqlatur (2120)

Ordu kumandanı mağrur olursa şüphesiz düşmandan dayak yer:

Beđük tutsa köñlin bu sü başlar er

Siziksiz yağıdın bu er berge yir (2296)

Mağrur adam (köñli beğük) ihmalkârlık (usallık) eder. (2297) ..insan iyiliğini gördüğü kişiye kul olur. (2305)

Yöneticilik, sevk ve idare (uquşluq, siyaset yoritmaq)

Dünyayı elde tutmak için insan anlayışlı olmalıdır, halka hakim olmak için ise hem akıl hem de cesaret gerekir:

ajun tutğuğa er uquşluğ kerek

budun basğuğa ög kerek hem yürek (217)

Ordu komutanı siyaset etmesini bilmeli, ordu iyi siyasete bağlı olur:

sjyaset yoritğu kerek sü başı

siyasetka aşlıg bolur sü işi (2300)

Siyaset tatbik edilirse ordu başsız kalmaz. Ordu başlı olursa asker birbirine bağlı olur.):

siyaset yorıtısa sü başlıg bolur

süsi başlıg erse er aşlıg bolur (2301)

Kötülere haşmet ve siyaset, iyilere daima hürmet lazımdır. (2203)

Eğer savaşta düşmanın askeri çoksa acele etme, ona göre tedbir al!

yağın sü telim tutsa azrak seniñ

toķışka iwinme yaraķ kör anıñ (2359)

Düşman savaşta ısrar ederse askeri topla ve savaş, mal dağıt, onların kahramanlık duygularını okşa ve her vasıtaya başvur:

taķı bolmaz erse yağı oğrasa

toķışmaķ tilese köñül birmese .(2364)

uzatma işiñ sen çerig tir toķış

üle neñ erig ög toķış at oķış (2365)

Düşmanın karşısına yaşlı-başlı yiğitler koy, askeri onlar götürsünler.

yağıcı örün kırğul ersiglerig

yağıka alın kıl kötürsü çerig (2371)

Genç ve toy yiğitler ateşli olurlar, fakat bir yüz çevirdiler mi bu ateşten eser kalmaz:

kişig kır yiğitler bolur keğ yiti

ķalı yüz ewürse uğitur otı (2373)

Komutan savaş sırasında gerekli tertibatı ve teçhizatı gözetmelidir. Yûsuf Has Hâcib burada bazı taktik konulara da girmiştir. (2341-2347, 2361,2370,2376)

Askeri tanzim ve tertip ile muhafız alayını teşkil etmeli, hiç kimse ne geride kalmalı ne de ileri geçmelidir.(2344)

Düşmanı kovalarken bile ölçülü olunmalı çaresiz durumda kalan düşmanın amansız saldırılarını önceden tahmin edebilmelidir: Düşman kaçarsa onu ölçülü takip et, pek uzaklara gitme!

*yağı kaçsa tap kııl eğerme yıraķ
ķalı yandru yansa kaçumaz ađaķ (2390)*

Düşman ümitsizliğe düşerse ölümü göze alır, ölümü göze alan kimse çok şiddetli karşı koyar:

*muñuķsa yağı yüz ölümke urur
ölümke yüz ursa kim utru turur(2391)*

Böyle düşman ölüme istekli olacağından ölmeden önce çok kayıp veririr:

*muñuķmıñ kişiler ölümüg ķolur
ölümüg ķoluğlı er öldrü ölür(2397)*

Düşmanın kalabalıkça (telim) ihtiyatlı yaklaşmak, acele etmemek, hile yollarını bilmek gerekir:

*yağıñ sü telim tutsa azraķ seniñ
toķıñķa iwinme yarağ kör anıñ (2359)*

Kalabalık ve güçlü düşmanla savaşırken önce anlaşma yollarını aramalı, yoksa savaşa hazırlanıp savaşmalı:

*yaraşgu yarağı bar erse yaraş
yoķ erse yarıķlan bil alşıp küreş (2360)*

Böyle bir durumda gece baskın yapmak yeğdir. Düşman geceleyin, askerinin az mı çok mu olduğunu bilmez:

*katıñlan usandur usa bas kiçe
kiçe az öküşüg ne bilgey açā (2361)*

Yine de düşmanı yenme ihtimali yoksa elçi gönderip anlaşma yolları aranmalıdır:

*ķalı basguka bulmasa sen yarı
yalawaç idıp sen bar üleş yorı (2362)*

Düşmanla anlaşırken diplomatik bir dil kullanmalı, dilini gözetmeli:

*tilin arsiķ il bol küdezgil özün
toķıñķa iwinmegü kesgil sözüñ (2363)*

Düşman anlaşmaya yanaşmazsa (2364), askeri derleyip mal verip askeri överek savaşa hazırlanmalı:

uzatma işiñ sen çerig tir toķış

üle neñ erig ög toķış at oķış (2365)

Bundan sonra savaşın diğerk teknik konularına giren Yûsuf Has Hâcib, çeşitli unsurlara savaşın gidişini değerlendirir.

Namuslu ve şerefli olmak (uwutluğ)

Haya ve namus (uwut) her insan için önemli olmakla birlikte asker ve komutan için önemli bir nitelik olarak gösterilmiştir. Haya, namus ve şeref sahibi asker düşmanını alt eder. Namuslu kişi namusu için düşmanla çarpışır ve geri dönmez:

uwutluğ kerek er uwutu için

yağı birle qarşur kağıtmaz için (2290)

Sözü doğru olmak (sözi çın):

Söylediklerinde doğru olmalı, sözüne itimat edilmeli, büyükler yalancı olursa halkın itimadı kalmaz:

sözi çın kerek bolsa kavli bütün

uluğ bolsa yalğan inanmaz budun (2324)

Seçme asker tutmak (ödrüm er):

Çok adama lüzum yoktur, fakat asker seçme (ödrüm) olmalı. Asker seçmeyse silahı tam gerekir:

öküş er kereksiz er ödrüm kerek

er ödrüm bolunsa tolum tüm kerek (2332)

Kalabalık asker (öküş sü) ve ordu başsız olur, bu asker ve ordu cesaretsiz olur:

öküş sü çerig erse başsız bolur

bu başsız çerig sü yüreksiz bolur (2333)

Kalabalık orduyu nizam altına almak zordur. (2336). Çok asker isteme, seçme asker iste, askerin seçme ve tam teçhizatlı olmasını iste (2339), az sayıdaki muntazam bir ordu çoğa nispetle daha iyidir. Çok kimseler çok askerle bozguna uğradılar. (2340)

İstihbarat (til içgünmamağ x til almak)

İstihbarat yalnız günümüzün değil, çağlar boyunca orduların hareket tarzlarının belirlenmesinde önemli olmuştur. Bugünün savaşlarında istihbarat kadar, karşı istihbarat çalışmaları da büyük önem arz etmektedir. Kutadgu Bilig'de de bundan söz edilir:

Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına kadar sokulmalı, otuna ve suyuna iyice dikkat ederek karargâh kurulmamalıdır. (2349) Askerinin az veya çok olduğundan düşman haberli olmamalıdır (til içgünma-):

süsin keğ küdeşse til içgünmasa

süsi az öküşin yağı bilmese (2350)

Önceden düşmanın durumunu öğrenmek (til al-) gerekir:

katıglanğu aşnu til alğu kerek

bu tildin yağı kılkı bilgü kerek (2351)

İşini aldığı malumata göre tanzim etmelidir.(2352)

İaşe ve maddî imkânların yeterli olması:

Devletin devamı ile ülkenin huzuru, yalnızca iyi bir komuta kademesiyle sağlanamaz. Devlet, askerin ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde maddî varlığa sahip olmalıdır. Yöneticiler, askerin ihtiyaçlarını önceden görüp karşılayabilmelidir.

Yûsuf Has Hâcib'in orduda bulunmasını zarurî gördüğü nitelikler:

1. “köp er köp sü” çok asker. Bir yerde 12.000 kişilik seçme ordu olarak değerlendiriyor.
2. “neñ, tavar” çeşitli mallar,
3. “tuzı etmeki hem aşı kiñ” iaşenin bol olması,
4. “atı ton tolumı añar teñ” at, giyecek ve silah denklîğidir.

Günümüzde levazım, orduların vazgeçilmez bir sınıfıdır. Y û s u f H a s H â c i b de dönemin idarecilerini ordu ihtiyaçları konusunda ihmalkâr olmamaya çağırıyor:

Memleketi tutmak için çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır:

bu il tutğuğa köp er at sü kerek

er at tutğuka neş tavar tü kerek (2057)

Hangi bey askerini memnun etmezse kılıç da kından çıkmaz:

şayu beg er atnı sevindürmese

şılıç şında şıkmaz anında basa (2138)

Ey bey, kılıç kullananı her vakit memnun et ve böylece kendin de daima sevinç içinde yaşa ve zahmet görme! (2145) Onun tuzu ekmeği bol; atı, elbisesi ve silahı da buna denk olmalıdır:

tuzı etmeki hem aşı kiş kerek

atı ton tolumu aşar teş kerek (2317)

Ordu ve komutanla ilgili değerlendirme:

Yûsuf Has Hâcib'in, askere, orduya, ve onun yöneticisine yüklediği olumlu ve olumsuz anlamları kendi dili ve günümüz Türkçesindeki karşılıklarıyla bir çizelgede gösterelim.

Komutan ve orduda bulunması gereken nitelikler					
Kutadgu biçim	Bilig'de	aldığı	Günümüz karşılığı	Türkçesindeki	Niteliğin geçtiği yer
aşı			eli açık		2274
aşılık			cömertlik		2325
aşı hile bil-			savaş hilesi bilmek		2327
alp			yiğit		2274
altun kümüşni üle-			altın ve gümüş dağıtmak		2414
arslanlayu hamyet uluğ tut-			aslan gibi yardımı, iyiliği üstün tutmak		2314
artuğ öglüğ			çok akıllı olmak		2282
aş içğü üle-			yemek ve içki dağıtmak		2322

atı ton toľumu teŋ	atı giyimi ve silahı (tuzu ve ekmeğine) denk olmak	2317
atın awıķ-	adını nlendirmek	2277
başında keürmiş	deneyimli	2271
awıķmıř kr alp er	nü yayılmış yiğit er	2337
awluğ	nl, adı yayılmış	2298
eriğ sanmış alp er	dşman mızraklamış yiğit er	2335
eđđ	(yumuşak huylulara) iyi olmak	2291
eđđlerke eđđlđ tegr-	iyilere iyilik yapmak	2304
er atķa mlin le-	askerine malını paylaştırmak	2276
er atnı sevindr-	askeri sevindirmek	2138
hile bilir er	hile bilen er olmak	2327
ınanlığ	inanlı olmak	2321
isizlerke haşmet	ktlere haşmet (etmek)	2304
ķař	ktlere atik kaşlı (olmak)	2291
ķařıđ ylğ	saı sakalı dzgn, tıraşlı (olmak)	2298
ķatılđan-	abalamak	2361
ķılı tepretmek	ķılı tepretmek (savaşa hazır olmak anlamında)	2144
ķılıni oŋay bol-	yumuşak yaratılışlı olmak,	2294
ķılķı amul	sakin yaratılışlı (olmak)	2274
ķie bas-	(dşmana) gece baskın yapmak	2361
ķiřilik kılığlı	insanlık yapan	2321
ķođķı knl bol-	alak gnll olmak	2294
kğsi kr	cesur	2326
kđzlyđ	yiğitlik	2282
kni bol-	doğru olmak	4143

könüllüg	geniş yüreklilik	2282
ķurç ķatıķ er	çelik gibi sert er olmak	2271
ķutuz teg öçi	yaban sığırı gibi öçi (olmak)	2311
külüg	ünlü, adı yayılmış (olmak)	2298
kür ersig	yiğit er gibi (olmak)	2298
küsin beğüt-	adını yüceltmek	2279
neņ irkme-, kümüş tirme-	mal biriktirmemek	2278
oğuğ	uyanık	2273
oğuğ beg süsi arslan münügli ķılıç ķamçılığ	uyanık beyin askeri, aslana binen kılıç ve kamçılı er gibi (olmak)	2354
oğuğ beg süsi büke yolçılığ	uyanık bey askeri, ejderha başlı gibi (olmak)	2354
oğuğ saķçı	uyanık nöbetçi olmak	2345
oğuğlüğ bol-	uyanık olmak	2353
öçün kağıt maz	öcünü düşmana bırakmaz	2290
öğrüm er	seckin asker	2332
ölümüğ unıt-	ölümü unutmak	2287
saķ er-	uyanık olmak	2357
saķızğanda saķraķ	saksağandan daha sakıngan	2313
saķlıķ	uyanıklılık	2019
seringü	sabırlı	2285
sınamış yağıcı	deneyimli savaşçı	2334
siyāset yorit-	yönetmek	2300
sözi çın, ķavli bütün bol-	sözü doğru	2324
süsin keğ küğez-	askerine iyi bakmak	2350
talı er	seçme asker	2273
til al-	düşmandan istihbarat almak	2351

til içginma-	(düşmana) istihbarat vermemek	2350
titimlig	sebatlı olmak	2328
toķuşķa iwinme-	(kalabalık ve güçlü düşman karşısında) acele etmemek	2359
tolum tüm	silah ve teçhizatı tam olmak	2332
toņ yürek	katı yürek	2291
tuz etmek yitür-	tuz ekmek yedirmek	2320
tuzı etmeki hem aşı kiņ	tuzu ekmeği bol olmak	2317
tuzı etmeki kiņ	cömert	2274
tün kün oduğ tur-	gece gündüz uyanık durmak	2331
uçı yetürgen	zafer getiren	2316
usal bolma-	gafil olmamak	2348
usandur-	(düşmanı) usandırmak	2361
uwutluğ	namuslu	2290
yağı kılkı bil-	düşmanın durumunu bilmek	2351
yağı sançđuçı	düşmanı mızraklayan	2316
yağıçı	savaşçı	2315
yađıķa üstey bol-	düşmana üstün gelmek	2266
yalıņ teg	yalın bir şekilde savaşmak	2289
yarağçı	yararlı, usta ehil	2315
yitilik	kesin kararlı olmak	2228
yitür-, içür-, kedür-	maiyetini yedirip, içirip giydirmek	2280
yürekliğ	yürekli	2285

Bu çizelgede yer alan sözcüklerin kökenine bakarsak yabancı dilden alınmış sözcüklerin son derecede az olduğu anlaşılacaktır. Cümle ve tamlama yapılarında *māl*, *hamyet*, *hile*, *laçin* sözcükleri dışında yabancı sözcük yer almaz. Metinlerde “*hile*” yerine Türkçe “*al*” sözcüğü de yer alır.

Eserde benzetme unsurlarından da yararlanılmıştır:

alp çerig laçın kuş kıvar teg sür-	yiğit, düşman askerini şahin kuş kovalar gibi sürmek	2381
böri teg küçi	(savaşta) kurt gibi gücü olmak	2311
eren teg uruş-	erkek gibi savaşmak	2289
kıya kızgını teg yırağ köz tut-	kaya kuzgunu gibi uzaktan gözetlemek	2313
kızıl tilkü teg alçı bol-	kızıl tilki gibi hileci, kurnaz olmak	2312
kıtuz teg öçi	yaban sığırı gibi öcü (olmak)	2311
titir buğrası teg öç, keg sür-	dişi deve gibi öç, kin sürmek	2312
tonuz teg titimlig	(savaşta) domuz gibi inatçı olmak	2311
ügi teg tünle usus bol-	geceleri baykuş gibi uykusuz olmak	2314
oğuğ beg süsi büke yolçılığ	uyanık bey askeri, ejderha başlı gibi (olmak)	2354
karıştuğda esri bileki	savaşta kaplan bileğine sahip (olmak)	2310
yağıda arslan yüreki	düşman karşısında aslan yüreğe sahip olmak	2310
ağığ layu azğır	(savaşta) ayı gibi azgın	2311
arslan layu hamyet uluğ tut-	aslan gibi yardımı, iyiliği üstün tutmak	2314

Benzetmelerde çeşitli hayvanların üstün özelliklerine gönderme yapılmıştır. Burada on bir defa **teg** benzetme edatıyla, iki **-layu** benzetme ekiyle üç örnekteyse benzetmenin doğrudan yapıldığı görülmektedir.

Olumsuz nitelikler:

Yukarıda gösterilen niteliklerin ters anlamları yanında özellikle belirtilen aşağıdaki olumsuzluklar tespit edilmiştir:

kork-	korkmak	2288
köñli beğük	mağrur	2297
köñli uluğ	mağrur	2115
küwezlik	gurur	2120
usallıq	gafillik	2297
uwutsuz	hayasız, şerefsiz	2291
uwutsuzluq	hayasızlık, şerefsizlik	2291
yüreksiz	korkak	2044

- * -

K u t a d g u B i l i g , devlet yönetiminde belli mevkileri elinde tutan yetkililerin ideal ölçülerini anlatan bir eserdir. “B i r d u r u m u n i f a d e s i ” bağlamında incelediğimiz eserde, komutan ve ordu için zengin bir anlatım dili ortaya konduğunu, nitelikleri verirken daha çok Türkçe sözcüklerin tercih edildiğini görmekteyiz. Eserdeki kimi soyut kavramları anlatımında canlı tabiat öğelerine benzetme yoluna gidilmiştir.

KAYNAKLAR

- ARAT, Reşit Rahmeti: **Kutadgu Bilig I**, Metin İstanbul, 1947.
- : **Kutadgu Bilig II**, Tercüme, Dördüncü Baskı, Ankara, 1988.
- : **Kutadgu Bilig III**, İndeks, İstanbul 1979.
- : Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî **Atabetü'l-Hakayık**, İstanbul 1951.
- ATALAY, Besim: **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I**, Ankara, 1940.
- : **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi II**, Ankara, 1940
- : **Divanü Lügati't-Türk Tercümesi III**, Ankara, 1941.
- : **Divanü Lügati't-Türk Dizini**, Ankara 1943.
- DİLAÇAR, A.: **900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi**, Ankara, 1972.
- GENÇ, Reşat : “Karahanlılar” **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ yay. İstanbul 1990, s.137-179
- ORKUN, Hüseyin Namık: **Eski Türk Yazıtları I**, İstanbul, 1936.
- : **Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, 1939.
- : **Eski Türk Yazıtları III**, İstanbul, 1940.
- : **Eski Türk Yazıtları IV**, İstanbul, 1941.
- ÖGEL, Bahaeddin: **Türk Kültür Tarihine Giriş**, c.VII, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 1991.
- TURAN, Osman: **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, c. I, Turan yay. İstanbul 1969.
- THOMSEN, Vilh.: **Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü- İlk Bildiri- Çözülmüş Orhon Yazıtları**, Ç. Vedat Köken, TDK yay. Ankara 1993.